

ישיבת הר עציון בית מדרש האלקטרוני (ב.מ.א.)
*****

פרשת השבוע
*****

הרכושנות לאור פרשיות הממון בתורה
- אליקים קרומביין

שני ריכוזים גדולים של דיני ממון משובצים בתורה - אחד בפרשת משפטים, והשני בפרשת בהר. אך כל פרשה רוויה באווירה המיוחדת לה, השונה מאוד מחברתה.

ישנם דינים המטופלים בשתי הפרשיות- ודוקא בדינים אלה בולט ההבדל ביניהן. נשווה פרשה לפרשה, על מנת לעמוד על המיוחד שבכל אחת.

נקח כדוגמה את דין העבד העברי. בפרשת משפטים, עצם המוסד "עבד עברי" מובן מאליו. הדיון הוא בדרכים שבהן העבד מסיים את שעבודו- בסוף שששנים, בגפו או עם אשתו. יש גם אפשרות, אם רצונו להשאר תחת אדונו, שהוא לא יצא "לעולם".

מנגד, פרשת בהר מטפלת בעצם המושג "עבד עברי" - ולמעשה, מכרסמת בועד כדי ביטול. בעבד עברי, אסור לעבוד "עבודת עבד" או למכור "ממכרת עבד", כי בעצם "עבדי הם", ולא עבדי בשר ודם. כמו כן מתברר שם שבשנת היובל חייב עבד לצאת, ואין לו אפשרות להישאר עבד "עולם" (חז"ל כמובן מפרשים לאור זה את המונח "לעולם" במשפטים).

דוגמה נוספת- מצוות התמיכה בעני. בפרשת בהר מופיע הדבר כציווי מוחלט- "והחזקת בו...וחי עמך". במשפטים העניין מוזכר במשפט מותנה: "אם כסף תלווה את עמי את העני עמך"- כאילו אין מצווה בדבר. ואמנם פירש ר' ישמעאל (עיין רש"י שם), ש"אם" זה אינו רשות אלא חובה, וזאת שלא כפשוטו של המקרא.

הבדלים אלה ללמד על הכלל יצאו. פרשת משפטים, מיוסדת על מושג הבעלות הממונית, והיא השולטת בכיפה בכל הנהגת האדם עם רכושו. אם קנית עבד, הרי הוא שלך, ואף העבד בהגיע מועד שחרורו- אדון הוא לגופו, ורשאי להחליט את עצמו לעבודת עולם. וכן חיוב גמילות החסד על ידי ההלוואה לעני- מוזכר רק ברמז עדין, שלא ייווצר הרושם שהאדם אינו אדון לממונו, ושלא הוא המחליט אם להעניק את ההלוואה לנצרך.

פרשת בהר משדרת מסר הפוך. מושג עבד עברי אינו קיים, לאמיתו של דבר, "כי עבדי הם". ועל כורחו של האדון ושל העבד כאחד- יוצא הוא ביובל. ניתן לפקוד על העשיר להעמיד את כספו לרשות אחיו המך, כי האחריות לדאוג לנצרכים מגבילה את בעלותו.

המסרים המנוגדים האלה עוברים כחוט השני דרך עיקרי ההלכות השנויות בשני המקומות. דיני ממונות שב"משפטים" מתארים את זכויות האדם בממונו: הפיצויים המגיעים לו על נזקים, קנסות למי שגנב רכוש הזולת. המכה את עבדו ועומד יום או יומים, "לא יוקם כי כספו הוא".

בפרשת בהר, התורה מכרסמת את מושג הבעלות. כבר ראינו את משמעות הדבר לגבי עבד עברי. גם לגבי רכוש אחר, מערערת התורה את יסוד הבעלות. הביטוי המובהק של בעלות- הכוח להקנות- נשלל באמצעות דין יובל. אין אפשרות למכור את הארץ לצמיתות- "כי לי הארץ".

הנצחת מעמדות או שוויוניות?

על פי זה נשים לב גם להבדל בין הפרשיות בכל הקשור למצוות החסד. ראינו שבמשפטים נאמר "אם כסף תלווה". אמנם נכון שקיימים גם במשפטים ציוויים מפורשים, המחייבים את בעלי הממון להתחשב בשכבות החלשות. את הבגד החבול יש לחזיר כל לילה, כי "במה ישכב?"; אסור להיות כנושה, ואסור לשים נשך על הלווה העני; אסור לענות את היתום והאלמנה.

אך הציונים האלה בנויים על הנחה אחת - המציאות של בעלות ממונית, אשר מרכזת בידי הזוכים בה עוצמה כלכלית וחברתית, העלולה להיות לרועץ לחלקים אחרים בעם. אין התורה מתכוונת להרוס את המרקם החברתי המורכב מ"השווים יותר והשווים פחות" כאחד, אלא למנוע תופעות לארצויות שחברה מסוג זה עשויה להוליד. עצם העובדה שיש עניים ויש עשירים, הוא נתון קבוע, ואם להסתמך על המסופר ב"משפטים" - בלתי משתנה. מעבר ממעמד אחד למשנהו - מתואר רק כתוצאה מהתערבות אלקית מיוחדת ("וחרה אפי והרגתי אתכם, והיו נשיכם אלמנות ובניכם יתומים").

לעומת זאת, פרשת בהר, המפקפקת בעצם מושג הבעלות, והתוצאה החברתית הטבעית היא הריסת הבדלי המעמדות. כאן אין הנצרך מכונה בתואר "עני" ("את העני עמד"), אלא "אחיד", שבאופן מקרי לגמרי - "מטה ידו". הנצרך בפרשת בהר הוא מי שהתנסה בהתרוששות, דהיינו מאורע שכל אחד - אפילו "אחיד" - עלול להסתבך בו. ובאשר לתגובה למאורע העצוב - פרשת "בהר" לא תתבעדו-קיום של שני מעמדות שונים, כל אחד לפי רמתו, אלא "וחי אחיד עמד". הפסוק הזה חוזר על עצמו כמה פעמים, ומדגיש שאין הבדל עקרוני בינך לבין "אחיד" ש"מטה ידו".

ברוח זו יש לשים לב להבדל בין הפרשיות, בתיאור המשמעות החברתית שלשנת השמיטה. בפרשת בהר, ההשלכה היא שוויונית - "והיתה שבת הרץ לכם לאכלה, לך ולעבדך ולאמתך ולשכירך ולתושבך הגרים עמך". אתה, בעל השדה, אוכל ביחד עם העבד והאמה. ואילו במשפטים - "תשמטנה ונטשתה, ואכלו אביוני עמך, ויתרם - תאכל חית השדה". כלומר, אתה - בעל הקרקע האמיד, המבוסס - אינך זקוק לפירות שמיטה; אלא שיש לדאוג גם לשכבה האחרת, ל"אביוני עמך", ודוקא חלק זה בעם הוא האמור להתפרנס מהפירות הנטושים (כמעט כמו "חית השדה"). שביעית כאן אינה מוחקת את ההבדלים החברתיים. להפך: היא מנציחה אותם.

קרקעות לעומת מטלטלין

אמנם, אם נבדוק את הנושאים הנידונים בפרשת בהר, היה מקום לטעון שאין בה מיתקפה כוללת על הבעלות הממונית בכל היקפה. לכאורה, עיקר הצמצום במושג הבעלות בפרשת בהר מוסב דוקא על סוגי רכוש מאוד מסויימים: קרקעות ועבדים. כוחם של הקביעות "כי לי הארץ" ו"עבדי הם" יפה דוקא לשני אלה. ואילו בשאר סוגי הרכוש יסוד הבעלות הממונית הוא בלתי-מעורער. הטוען כך יוכל גם להסתייע בכך שבפרשת משפטים מדובר לרוב במטלטלין - בהמה, כסף וכלים.

אבל נראה לי, למרות שבאופן מאוד כללי קיים הבדל כזה בין הפרשיות, אין לקבל את התירוץ הפשטני "הא בקרקע והא במטלטלין". המתח הרעיוני בין שתי הפרשות שריר וקיים, כפי שניתן לחזור ולהיווכח מן ההבדלים ביניהן שכבר צויינו לעיל. אין ספק שהמשמעות של "כי לי הארץ" מתפשטת הרבה מעבר לשאלת הבעלות הספיציפית על שדות וכרמים. וכדי שלא להשאיר פתחון פה למתעקשים ומסתפקים בעניין זה, באה התורה ומפרשת את שיחה - "והארץ לא תימכר לצמיתות, כי לי הארץ, כי גרים ותושבים אתם עמדי". המסקנה מהבעלות הא-להית על הארץ היא גורפת: האצילים והשפלים, נדיבי העם והקבצנים - כולנו כאחד "גרים ותושבים".

ובאשר ל"עבדי הם" - לחז"ל היה ברור שביסודו של דבר, רעיון זה אינו מוגבל לשאלת הבעלות על עבד עברי. בפשטות, אמנם, ביטוי זה מוסב עלאותו יהודי הנמכר בתור עבד ("שטרי קודם" - רש"י בשם תורת כהנים). אבל האם ניתן להסיח את הדעת מכך, שעיקרון זה חל גם על האדון? וכך הם דברי הגמרא (ב"מ י. ועוד) - בנימוק הדין שפועל יכול לחזור בו אפילו בחצי היום - "כי לי בני ישראל עבדים, ולא עבדים לעבדים". הבעלות נשללת לא רק משום ש"שטרי קודם" על העבד הנקנה עתה; אלא גם משום שהקונה בעצמו, הוא עבד. מה שקנה עבד, קנה רבו. חז"ל תפשו שבשורת "עבדי הם" היא מחאה ניצחת כלפי מושג הבעלות, כי עבד אינו יכול להיות בעלים.

מבחינה עקרונית, האדנות הא-להית על העולם ועל האדם יש בה כדי לבטלאת כל טיעוני הרופפים של האדם לכתר ה"בעלות". מדוע מתמקדת פרשת בהר בקרקעות ועבדים? נראה לי שמבחינה מעשית, לא רצתה התורה להסיק את המסקנות מרחיקות הלכת, ולהחיל את המבט העקרוני הזה על כל סוגי הנכסים בשווה. ומכיוון ש"לחלק יצאתה", אפשר להבין את ההגיון שבמתיחת הגבול בין קרקע למטלטלין דוקא. סדרו של עולם קובע שבמטלטלין יש לאדם תפיסת יד, שליטה מעשית להעביר ממקום למקום, יכולת לחולל שינויים פיזיים

יסודיים. אם התורה בפרשת משפטים בוחרת להפך את העיקרון של פרשת בהר, ודאי שיש יותר מקום להפירה זו בבהמה וכלים מאשר בקרקע עולם.

אבל אותה הפרה - נפלאות בעינינו. איזו הצדקה מוסרית אפשר למצוא לה? מדוע איננה נשטפת בעוצמת "כי לי הארץ"? איך היא מעיזה להניח את כתר הבעלות על ראש האדם, בעוד שבהר סיני רועם הקול - "עבדי הם"?

האמת מושלכת ארצה

א"ר סימון בשעה שבא הקב"ה לברא את אדם הראשון נעשו מלאכי השרת כתיים כתיים... חסד אומר יברא שהוא גומל חסדים, ואמת אומר אל יברא שכולו שקרים. צדק אומר יברא שהוא עושה צדקות, שלום אומר אל יברא דכוליה קטטה. מה עשה הקב"ה, נטל אמת והשליכו לארץ, הה"ד "ותשלך אמת ארצה"... (- מדרש רבה בראשית ח')

האדם ראוי להיברא כי הוא בעל חסד, כמידת קונו. אבל כל ה"חסד" הזה אינו אלא שקר גדול - אינני יכול להעניק חסד אלא ממה שהוא שלי, והרי לה' הארץ ומלואה! עצם המצב של "עשיר ועני" הוא אשליה ותרמית. מבחינת האמת שבדבר, אין ל"עשיר" זכויות ממוניות יותר מן העני, והם אמורים להתחלק בשווה בכל השפע שהעניק הקב"ה לעולמו. נוח לו לעשיר לחשוב שמשלו הוא נותן, ולהצטייר בעיני עצמו כ"בעל חסד", אבל אין כאן אלא היסח הדעת מן העובדה היסודית ש"לי הכסף ולי הזהב".

האדם הוא "עושה צדקות" - לא רק במובן של "צדקה", אלא גם במובן של צדק. אבל כל הצדק של האדם אינו אמיתי, כי הצדק האנושי נועד להגן על בעלי ממון שהצליחו, בסך הכל, להשתלט על נכסיהם באמצעים שונים. השתלטות מעשית - אין פירושה זכות חוקית ומוסרית. ה"צדק" נותן אישור מלאכותי לקטטה ותחרות, להתבצרות מעמדות חזקים על חשבון חלשים. בספירת ה"שלום" השמימית, אין מקום לצדק האנושי, כי שם מולכת השוויוניות הגמורה. שם - אין אחיזת עינים של "בעלות" שצריך להגן עליה, ואין פרסי עידוד לאלה שידם על העליונה במלחמת החיים; "כי לי הארץ".

אבל הקב"ה השליך את האמת ארצה, ונוצרה אמת חדשה - השייכת כולה למישור הארצי בלבד. מכיון שרצונו היה שהאדם ידבק במידת החסד שלמעלה, היה צורך להשוותו אליו, כביכול, גם בבעלות על החומר אשר בו יקויים מידה זו. ועל כן הוא העניק לשליטת האדם על הישגיו ופרי מאמציו, את חותם האמת. אלמלא מתנה זו, היתה תפישתו הרכושנית של האדם בבחינת יומרה נבוכה וחסרת-שחר. מעתה היא הופכת להיות אמיתה שלתורה. (1)

שתי מידות בנותני צדקה

בהליכות עולם ובמעשה היום-יום, בעלות ממונית היא היסוד בהלכה. בעלות זו מיתרגמת לזכויות ולחייבים, מעוגנים בחוק ומוגנים בבתי המשפט. אלמלא הסכימה התורה לשליטת האדם על החומר, לא היה הוא מסוגל ליצור רוחניות באמצעותו. אבל לפעמים, לאחר התבוננות, מתרומם האדם לאמת השמימית, האמת שלא הושלכה ארצה, ואז הוא שואל "מה אנוש כי תזכרנו... ותחסרהו מעט מא-להים, כל שתה תחת רגליו, צנה ואלפים כולם וגם בהמות שדי" (תהלים ח). אלה הזמנים המיועדים להתנערות מעולם המעשה וקנייניו - שבתות, שמיטין יובלות. אלה מועדי האחדות והשוויון בין איש לאחיו ובין האדם לטבע, קריאות הדרור משעבוד הנכסים לאדם ומשעבוד האדם לנכסים. ואז הוא נח לו מעט מן המשימה של גמילות חסדים, מכורח היצירה שהוטל עליו עם כניסתו לעולם הזה. ברגעים אלה, הוא מרשה לעצמו לחיות בהכרה שאיננו צריך להיות גומל חסד; אלא נהנה מן החסד. "כי גר אנוכי עמך, תושב ככל אבותי" (שם לט) - "כי לי הארץ".

(1) מקור ביאור זה במדרש נעלם ממני. בזכרוני חקוק שראיתיו בשם הר"י מדובנא, אבל לא מצאתי אותו כעת בכתביו. לפי זה יתכן להתיחס לשאלת המיקום של שתי התפישות שעליהן דיברנו. פרשת משפטים מופיעה מיד אחרי מתן תורה, משום שהיא משלימה את הורדת האמת של התורה מן השמים לארץ, כנרמז במדרש הנ"ל.